

Marianna D. Birnbaum:

BUDAPEST A SZÁZADFORDULÓ IRODALMÁBAN

„DIE ZEIT IS SONDERBAR,
UND SONDERBARE KINDER HAT SIE UNS.”
H. von Hoffmannstahl

A magyar századforduló kulturális képe még bonyolultabb, eklektikusabb és ellentmondásosabb, mint Ausztriáé. A romantika és a nemzetieskedés elleni küzdelem tele van buktatókkal, hiszen az Ausztriától való függetlenség programja nem mondhat le a „hazafias” művészetéről, ezzel is gátolva egy nyugati típusú modernizmus kibontakozását. Mint tudjuk, a tartalom helyett sokszor önkéntes hangsúly és színezés jellemzi azt a művészi forradalmat, mely az új, urbánus életformát kívánja visszatükrözni. Ez az elmaradt ütem, amely a magyar iparosodást stb. jellemzi, érezhető az irodalmi és művészi életben is, és ez a magyar fin de siècle időtartamát 1914-ig, sőt bizonyos vonatkozásokban még továbbra nyújtja.

Ezért a városi élet ábrázolása csak elkésve jelenik meg: a magyar vidék még sokáig kedves témája marad a művészeteknek. Miközben az európai színpadokon az ifjú Dumas, Sardou és Ibsen darabjait játsszák, a magyar közönség Csiky Ger-

gelynek tapsol, és főleg Jókait és Mikszáthot olvassa. Nemcsak az olvasó, de maguk az írók és költők is jobban érzik magukat a magyar vidék légkörében és témakörében. Budapest csak az ott született, főleg zsidó vagy zsidó származású polgári írók érzik valódi otthonuknak. A fővárossal kapcsolatban azonban feltűnően hiányoznak a Bely *Petersburg*-jához vagy Blok pétervári verseihez hasonló művek. Az intim hang is hiányzik; a város képe gyakran olyanok tollából jelenik meg az olvasók előtt, akik megfélemlítve és ellenszenvvel reagálnak első budapesti élményeikre. Ezek az írók a várost „outsider”-ként kritizálják, hangjuk egyszerre félszeg és intoleránsan kioktató.

De még azok is, akik Budapesten születtek, tudatában voltak annak, hogy a fővároshoz tartozásuk még egy generációra sem tud visszatekinteni. Családjuk és a családi és táji lojalitásuk vidéken maradt.

Ha felállítjuk a magyar írók és költők jegyzékét a századfordulón, érdekes dichotómiára bukkanunk. Csak azok írnak Budapestről, akik valóban ott születtek, míg a vidéki születésűek munkáiban továbbra is a vidék anyaga dominál. Megmaradnak az első emlékek mellett még akkor is, ha közben Budapestre költöztek, és sokan közülük saját személyükkel járultak ahhoz, hogy Budapesten nagyvárosi, kulturált elitről beszélhessünk. Ady, Kiss, Babits, Bródy, Ambrus, Thury, Csáth, Kosztolányi, Móricz, Szép, Juhász, Tóth stb. vidéken születtek, és Budapesttel mindörökké más lesz a kapcsolatuk, mint Heltainak, Molnárnak, Füstnek, Hatvanynak, Gellértnek, Szomorynak vagy Ignotusnak.² Nyilván az sem véletlen, hogy azok, akik Pesten születtek, többnyire zsidó, polgári családok gyermekei. Ugyanebből a rétegből származik az olvasóközönségük nagy része is, vagyis a budapesti polgári olvasóközönség gyakran urbánusabb szempontokat képvisel, mint a magyar írók többsége. Először történik a magyar irodalmi életben, hogy az írók és az olvasók a polgárság soraiból jönnek.

Azt hiszem, nem képezi vita tárgyát, hogy minden ország kulturális életét pár száz ember dominálja (ebben már az ellenkultúra képviselői is benne vannak), és nincs különbség abban sem, hogy egy országnak tízmillió vagy százmillió lakosa van. A modern kultúra fejlődése urbánus folyamat, tehát egy Budapest nagyságú főváros ugyanolyan kulturális centrum lesz, mint Berlin vagy Chicago. Nemcsak a *Civitas Dei*, hanem a szekuláris nagyváros is a kultúra fő forrása és tárolója. Ezért, idioszinkratikus különbségeik ellenére, Párizs, Budapest, Bécs stb. a városi irodalom közös letéteményesei, a városi élményanyag közös tárolói. A városi szórakozások és a városi szegénység élete között Münchenben és Budapesten több a közös vonás, mint mondjuk Budapest és Hódmezővásárhely között. A nagyváros, és a századfordulón Budapest már nagyváros, még azokra is ráerőszakolja új arcát, akik mást kerestek benne:

Csakugyan vannak emberek, akiknek elhatározott szándékuk ebben a dühös hóvivatarban az éjjeli órákat

SZÉP ERNŐ

az utcán tölteni el. A havat lapátolják össze: nagy teherhordó szekereket raknak meg vele. Ki mennyi rongyos ruhát kaphatott, mind felszedte magára; kopott pokróc, lyukas zsák, ponyvafoszlány a derekukra kötve: a kalapjukat álluk alatt megkötözött zsebkendővel biztosítják a szél ellen; de boldogabb, akinek olyan süvege van, hogy a két fülét betakarja; a lábaik idomtalan gubókká bugyolálva, pokróc és rongydarabok közé; kétujjú daróckesztyűk a kezükön, vaslapát a markukban.³

E sorok írója nem Émile Zola, hanem Jókai Mór, aki naturalistává válik, *malgré lui* a *Gazdag szegények* (1890) fenti epizódjában. Nem sok szó volt eddig róla, hogy a fővárosi szegényekről és a külváros életéről ő írt először regényt, még akkor is, ha romantikus narrációt. Az igazi „belső riport” a budapesti proletariátus életéről Kassák Lajos *Angyalföld*-jében, 1929-ben olvasható először.⁴ Az sem véletlen, hogy a parlamentről írt humoros, ironikus feljegyzésein kívül Mikszáth sem érintett munkáiban fővárosi témákat.

De a természetes fejlődési törvények alapján Budapest lassan elkerülhetetlen háttérre vált, elsősorban a századforduló legnépszerűbb műfajában, a novellában. Felépítésében a klasszikus novella, melyben egy esemény örökre megváltoztatja a hős vagy hősnő életét, tökéletesen beleillett a nyugtalan, nyüzsgő főváros képébe – ott valóban minden megtörténhet!

Bródy Sándor (1863–1924) volt az egyik első, aki a hőseit Budapestre költöztette, de ő még a naturalista irány képviselője (a Zola-féle naturalizmusé, amely romantikus elemekkel telített), mint ahogy ez nyilvánvaló a *Nyomor*-ban (1884), *A bölény*-ben (1893) és a *Kaál Samu*-ban (1894). A század ellentmondásokkal terhelt utolsó évtizedei legjobban Asztalos Aurél alakjában (*A nap lovagja*, 1902) tükröződnek: az ő felemelkedésében és bukásában találnak kifejezésre. Bródy *Erszébet dajká*-ja (1900–01) szintén a fővárosi középosztály dekadens és bűnös élete felett mond ítéletet. Ebbe a ciklusba tartozik *A dada* is (1902): mindenkit a veszébe sodor, ha a tiszta vidékről a bűnös fővárosba költözik.

Noha művei szerint a városba költözést az ártatlanság és bűn párbaja követi, melynek mindenkori vesztese csakis az ártatlanság lehet, ekkorra Bródy megteremti drámáiban és regényeiben azt az új irodalmi nyelvet, amely a budapesti élet valódi beszédhelyzeteit tükrözi vissza.

Az első író, aki igazán otthon érzi magát Budapesten, Heltai Jenő (1871–1957). Már első kötetének címe, *Modern dalok* (1892), kihívás, program és a hazafias, vidéki költészettől való búcsú ígérete. Az ő költészete az első valóban városi poétika, a francia *chanson* és a szellemes, ironikus Heinrich Heine dalainak bájos kombinációja. *A Kató* (1894), a novelláskötet *Lou* (1910), az *Írók, színésznők és más csirkefogók* (1910), valamint a *Tündérlaki lányok* (1914), Budapest nagyvilági és félvilági társadalmában játszódóknak, melyet Heltai a *habitué* elnéző és cinkos mosolyával ábrázol. Akár Bródynál, Heltainál is akkulturálódik a pesti szókinccs, sőt új szavakat is teremt az új koncepciók kifejezésére. Alakjainak szóhasználata természetesen épül szerepükre, beszédük gyakran a pesti utca nyelvét és a bohémek rétegnyelvét szólaltatja meg. Ha az akkori riportter hangszalagra rögzítette volna a tereken, a piacokon és a templomok előtt elhangzott beszélgetéseket, nem talált volna oda nem illő hangot, ha azokat Heltai nyelvvel veti össze. Bródyval ellentétben Heltai sosem moralizált, csak barátságos, gúnyos mosolyát villantja a publikumra. Szereti Budapestet, a családtag intim érzéseivel:

IGNOTUS 22 ÉVESEN

*Szeretlek édes Budapestem,
Té pajkos kis kokott,
Mint kacér lányt, kit bolondos
Szívünk már megszokott.⁶*

Heltainak Budapest az otthona, és a bajai családi ház az idegenség (Lásd *Odahaza* c. versét). A *Pro domo*-ban kétséget kizáróan közli, hogy a falusi idillt nem neki találták ki:

*Ha kihülőben lesz szívem
S tisztelt agyam lágyulni fog
Én is családi gyönyörökről
S a nagymosásról dalolok.
Tisztelt vidéki kollégáim,
Majd akkor adjanak kezet
És iktassanak be a céhbe,
Ha én is impotens leszek.⁷*

Már Hegedűs, akitől a fentieket idézem, is rámutatott, hogy kortársai zavartan keresték a mellékneveket, ha Heltai írásairól kellett szólniuk. „Charmeur”-nek, „causeur”-nek nevezik, mintha a magyar nyelvben az ő típusára még nem lett volna megfelelő vernakuláris kifejezés.⁸ Heltai munkái egy új, átmeneti réteget tükrözik Budapestenek: hőseinek nagy része a középosztály társadalmi respektabilitásának peremén él.

Bródy világnézetéhez közelebb állnak például Kiss József (1843–1921) versei, noha azok főleg a vidéki zsidó tradíciókhoz nyúlnak vissza. Ennek ellenére *A Hét* (1890–1924) az első valóban fővárosi folyóirat, mely egy modern olvasóréteg ígé-

MOLNÁR FERENC

nyeit és aspirációit kívánja kielégíteni. Érdemes mellékesen megjegyezni, hogy főleg anyagi szükség okából Kiss – Szentesi Rudolf álnéven – egy nyolckötetes filléres regényt írt *Budapesti rejtelmek* (1874) címen.

Molnár Ferenc (1878–1952), aki karrierje elején Bródy követője volt, rövidesen Budapest legélesebb szemű megfigyelője lesz. A *Liliom* (1909) sztorija a „bűnös város” *par excellence*-a: a naivitás, tisztesség és hűség halála a brutális, lelketlen nagyvárosban. A *Liliom*-ot gyakran úgy írják le, mint a magyar dráma úttörő kísérletét, és ez valóban igaz is, ha a színpad használatára gondolunk, de nem, ha a tartalomra. Groteszk mennyországa, amely a pesti külváros aranykődben játszó másolata, nemigen ábrázolja a fővárosi szegénység igazi arcát. Legközelebbi rokonságát a szimbolisták között kell keresni, főleg Maurice Maeterlincknél.⁹

Budapest valódi képe Molnár *Éhes város*-ában (1901) jelenik meg. Főhőse, Orsovai Pál, ambiciózus bankhivatalnok, a feltörekvő, fiatal magyar zsidó prototípusa, aki a budapesti társadalomban saját helyéért harcol. Egy amerikai örökösnyelvel kötött házassága után pénzéhes, csalárd ismerősei hozzá akarnak férni Pál új vagyonához. A város meztelen erkölcsatlansága és saját kompromisszumai végül is öngyilkosságba kergetik a hőst – vagyis ismét a Bródy-féle Budapest-képpel állunk szemben. Fontos és érdekes melléktermékként a regény a pesti irodalmi élet gyilkos szatírját adja, amelynek elsősorban a Kisfaludy Társaság a céltáblája. Mellesleg, *Az éhes város*-t, mely azonnali sikerré vált, Molnár külföldön írta,⁸ A Liget és benne a bakák, cseléd lányok és csavargók,

vagyis a *Liliom* főhősei és kellékei már az *Éhes város*-ban is szerepelnek.

Érdekes, hogy *A Pál utcai fiúk*-ban (1907) a grund és egy-két apró terület kivételével Budapest leírása nem szerepel. Bármelyik európai nagyvárosban játszódhatna, amelyben az új építkezések felfalják a korábbi, bukolikus életforma utolsó maradványait is. Talán ezért is lett ez a könyv Varsóban és Párizsban, Zágrábban és Stockholmban Molnár maradandóan népszerű regénye.

Az elveszett idill feletti fájdalom, a *locus amoenus* eltűnése, amely már nem kesereghető el Mikszáth anekdotáival, a magyar szecesszió domináns témái közé tartozik.¹⁰ Az egzotikus tájak mellé Budapest egyszerű *locus*-ként zárkózik fel. A számos mű közül talán Ambrus Zoltán (1861–1932) *Midás király*-a (1906) a magyar szecesszió egyik legtipikusabb alkotása.¹¹ Egyszerre szerepel benne Párizs és Budapest és az új társadalmi rétegződés problémája. A háttér egy pesti bérház, melyben a felfelé törő és a deklasszált hősök (Jenő és Bella) találkoznak.¹² A regény festő hőse új eszméket hoz haza Párizsból egy hibrid Budapestre. Ez a peremeit feszegető, gyorsan növv metropolisz vidéki múltját mint valami súlyos koloncot hordozza magán.¹³

Csáth Géza (1887–1919) a magyar szecesszió egy másik kiemelkedő alakja, szinte semmi figyelmet sem szentel történeti háttérének.¹⁴ Díszletekként mozgatja őket, de a *Nyugat* „Figyelő”-rovatóban a kabaréről és az orfeumról ír: a város új zenéjére és dalaira hívja fel az olvasók figyelmét, hangokra, melyek a városi élet zajait, lüktetését adják vissza.¹⁵ Ő az, aki rámutat arra, hogy a budapesti nyelv más, mint a magyar nyelv bármelyik dialektusa: Heltai, Bródy és Molnár munkáira utal, mert Csáth szerint az ő mondatszerkezeteik tükrözik vissza leginkább ennek az új „nyelvjárásnak” a lényegét.¹⁶

Az új évszázadban Budapest a kabarék városa is lett, hasonló színpadok, mint a müncheni *Elf Scharfrichter* nyitlak meg a magyar fővárosban is. A *Fővárosi Orfeum*, a *Folies Caprices* és a *Bonbonnière* világvárosi programot nyújtott Budapest éjszakai életének, mást mint röviddel előtte a Népszínház műsorai vagy a népszerű operettek tették.¹⁶ 1907-ben a *Bonbonnière* tulajdonosa, Kondor Ernő felkérte Nagy Endrét (1877–1938), a magyar kabaré megalapítóját, hogy „a jobb irodalom érdekében” olvassa fel elbeszéléseit a kabaré színpadáról. Nagy beleegyezett. Mikor Bródy hallomást szerzett erről, úgy nyilatkozott, hogy mindig tudta, hogy Nagy szolgálék.¹⁷ Tudjuk azonban, hogy később a budapesti kabaréknak olyan nívós szerzői voltak, mint Heltai és Molnár, és olyan zeneszerzői, mint Jacobi és Kálmán. És ez a könnyű fajsúlyú színpad teremtette intézményekből indult világhódító útjára a magyar vígjáték Berlinbe, New Yorkba és Hollywoodba.

Az igazi irodalmi elit persze nem favorizálta a kabarét: ők a *Nyugat*-ban vívták meg harcukat, a modernizmusért *küzdött harcot*. Épp ezért még figyelemre méltóbb, hogy a *Nyugat* első kötetei (1908–10) alig említik Budapestet, és mikor a főváros képe megjelenik, az „image” megegyezik a provinciális koncepció „bűnös város”-ával. Ady, a legmodernebb és egyben a legarchaikusabb magyar költő sosem lett a főváros költője. Inkább Párizsról írt. Ha pedig a fővárosról szólt, mint például a *Miért is tettem?* című versében, akkor elátkozta a várost, amely megrontotta a nem odavalókat.¹⁸ A vers először a *Nyugat*-ban jelent meg (1908-ban), ugyanazon az oldalon, mint egy másik verse, a *Kis falusi ház*¹⁹. Azonos tartalmú az ugyanott megjelent *Visszamegyek a falumba* című verse is.²⁰ *A Duna vallomása*-ban a Duna undorral néz a parvenü Budapestre, míg a *Zeng-zug a jégcimbalom*-ban a Duna piszkos, szürke hullámai a város metaforájává válnak.

...*Odakünn az utcán
kődbe, bűnbe hullva
nagy rossz fiúk bomlanak
mint a Duna árján
csörömpölve árván
ezer, mocskos jégdarab.*²¹

Persze Ady számára még ez a pár vonatkozás is szokatlan, hiszen a kedvenc tartózkodási helye a saját lélektere volt, minden más csak annak a kivetődése.

A többi híres író közül Móricz Zsigmondnak (1879–1842) első kötetében (*Hét krajcár*) nem volt Budapestről semmi mondanivalója.²² Babits Mihály (1883–1941), aki az évszázad első évtizedében már elég sok időt töltött Budapesten, szintén magányosnak és idegennek érezte magát a fővárosban, *A világgosság udvara*, amely a *Levelek Írisz kortortijából* kötetben jelent meg (1908), egy budapesti bérházzal szól.²¹ Az utolsó sorok, „Mi van benne? Mi bánt úgy engem benne?” világosan tükrözik érzéseit.²³ Ugyanebben a kötetben a következő vers, *Édes az otthon*, a kisvárosi polgárság idillje. Babits *Régi szálloda* című verse Arany János *Hídavatás*-át juttatja eszünkbe: régmódi, kiváltképpen ha az ugyanabban az évben írt *Páris, fantáziá*-val hasonlítjuk össze.²⁴

A *Nyugat* második gárdájából Dutka Ákos (1881–1972) a budapesti épületekről csak mint délibábos képződményekről ír, és a vonat számára „véres szemű szörny”. A főváros szerint bor, arany és járványok vegyülete.²⁵ Peterdi István (1888–1944) *Budapesthez* című versében (1908) apokaliptikus vízióban jósolja meg a „bűnös város” bukását, és azt jövendőli, hogy azok, akiket a város tönkretett, Budapest romjain fognak táncolni. Bíró Lajos (1880–1948), Hegedűs Gyula (1887–1941) és Szomory Dezső (1869–1944) korai írásaiban is Budapest a romlás városa marad, főleg ha azok fiatal falusi vagy kisvárosi lányokról szólnak, akik a fővárosba jönnek szerencsét próbálni. A nyugati irodalomban ez a téma toposzá vált addigra, sőt klisévé, és még a magyar kritikában is nemcsak a zsáner és stílus, hanem inkább az érzelmek nosztalgias imitációjáról kell beszélnünk.

A korabeli irodalomnak nem Budapest, hanem a széteső Monarchia volt az igazi háttere, dekadens fojtogató légkörrel, nagyra törő álmaival, amelyek semmivé válását egy óriási bürokrácia és bombasztikus építkezések voltak hivatva felejtetni vagy ragtapaszkként összetartani. Bécsben és Budapesten az álnagyságot az álbarokk és algótikus épülettömbök rögzítették számunkra egy életforma utolsó pillanataiként, amely később visszahozhatatlanul tűnt el a háború után, de amely ebben a groteszk naplementében egybeesett Budapest explozív növekedésével. Ez volt minden mögött a valódi konfliktus, az óriási ellentmondás. Olyan tanúk, mint Ady és Csáth visszautasították ezt az álharmoniót, de mégis a szecesszió volt az utolsó, álomba és álomhalálba menekülő kísérlet a harmónia átmentésére. A háború után minden összetört, és az érthető, felmérhető kozmosz örökre eltűnt a cserepek alatt.

Összefoglalva: igen rövid idő alatt az irodalom tükrében Budapest az ígéretes, izgalmas metropoliszból a bűn és erkölcsi fertő városa lett. Ahogy azonban Bertrand Russell írta, „happiness is not experience, happiness is memories”. Ez a *dictum* még igazabbnak tűnik, ha az emlék másodkézből való. Budapest „a fény városa”, a „kis Páris”, „az izgalmas világváros”, ismeretlen fogalmak a századforduló irodalmában. Ez a megelégedett, büszke önarckép csak évtizedekkel később található meg, mégpedig olyan művekben, amelyekben a fin de siècle Budapestje a nosztalgia boldogító mandorlájában jelenik meg, azoknak az írásaiban, akik a háború előtti Budapest *grandeur*-jére vágnak anélkül, hogy annak az életformának valaha is részesei lettek volna.

JEGYZETEK

Noha a válogatásom szükségszerűen önkényes, remélem, hogy ennek ellenére visszatükrözi a korszak képét. A különféle, de egy időben jelenlévő elméletek és irodalmi viszonylatok összesomósításának tanulmányozására ebben a rövid írásban nincs hely.

1. *Zu einem Buch ähnlicher Art, (Gedichte und lyrische Dramen*, Steiner, 45, 1–2 sor)
2. Ady Endre (Érindszent), Babits Mihály (Szekszárd), Juhász Gyula (Szeged), Tóth Árpád (Arad), Kosztolányi Dezső (Szabadka), Csáth Géza (Szabadka), Kiss József (Mezőcsát), Bródy Sándor (Eger), Szép Ernő (Huszt), Ambrus Zoltán (Debrecen), Thury Zoltán (Kolozsvár), Móricz Zsigmond (Tiszacsécsé), Hegedűs Gyula (Szeged), Dutka Ákos (Nagyvárad), Molnár Ferenc, Hatvany Lajos, Ignótyus, Karinthy Frigyes, Füst Milán, Helldai Jenő, Gellért Oszkár, Peterdi István és Szomory Dezső Pesten született. Az „urbánus” írók közül csak Fenyő Miksa (1877–1972) nem született a fővárosban, hanem Mélykúton. Ezzel szemben már 1904-ben a GYOSZ titkára volt.
3. Az 1970-es budapesti kiadást használtam.
4. Érdemes megjegyezni, hogy a két mű között még strukturális kapcsolat is van. Jókai regényének háttere a Kapor család konyhája, míg Kassák regényének főszíntere egyetlen lakóház.
5. *Kerepesi út, Helldai Jenő versei*, Budapest, *Nyugat*, 1915, 45. A Kerepesi útnak ez a része később Rákóczi út néven a város egyik legforgalmasabb útvonala lett.
6. A *Pro domo* utolsó szakasza. (Ibid., 63.)
7. Hegedűs Géza, *Helldai Jenő*. Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1971, 118, és passim. (Arcok és Vallomások)
8. Erre Clara Györgyey (Györgyey Klára) mutatott rá (*Ferenc Molnár*, Boston, Twayne, 1980, 63.)
9. Maurice Maeterlinck (1862–1924), számos magyar hódolója közé tartozott Ady Endre és Elek Artúr is.
10. Lásd Elek Artúr éles támadását a *Ne okoskodj, Pistá!*-ról. (*Figyelő*, I. [1905], 8:532–4)
11. Thury Zoltán (1870–1906), Szini Gyula (1876–1932) szintén a szecesszióhoz tartoznak, noha a novelláik nagy része vidéken játszódik. Tormay Cecília (1876–1937) *A régi házban* (1914) ír arról a folyamatról, ahogy Budapest német városból magyarrá válik. Ugyanez az író a főváros összes problémáit a zsidókat tartotta felelősnek, és így írt róla: „a bűnös, zsidó Budapest”.
12. A regény először folytatásokban jelent meg a *Magyar Hírlap* 1891–2. számaiban. És mint azt Korek Valéria helyesen írja, a zsánerspecifikus vonások könnyen fellelhetőek voltak a *Midas király*-ban. (*Hangulat és valóság. Ambrus Zoltánról*. München, Aurora, 1976. 107.)
13. Lásd Ambrus Zoltán *levelezése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 217–33.
14. Csáth Géza stílusáról és az európai Art Nouveau-hoz fűződő kapcsolatához, lásd.: M. B. Birnbaum. Introduction to *The Magician's Garden*. New York–Budapest, Columbia University Press–Corvina Press, 1980, 7–32.
15. *Nyugat*, I. (1908), 391.
16. A Népszínház 1875-ben nyílt meg.
17. Erről részletesen ír Nagy Endre (*A kabaré regénye*, Budapest, *Nyugat*, 1935).
18. *Miért is tettem? Nyugat*, II. (1908), 407.
19. Ibid.
20. *Vér és Arany*, 1907.
21. *Nyugat*, II. (1909), 126.
22. *Nyugat*, II (1908) 257–60. Még akkor is, amikor már társszerkesztőként Babitscal és Gellértyel együtt dolgozott a *Nyugat*-ban, Móricz témája a félféudális magyar vidék maradt.
23. „A világgosság udvara”, a „Lichtof” volt.
24. Arany János ebben a balladában szorongását és ellenszenvét fejezte ki az iparosodó, modern Budapesttel szemben. (1877)
25. *A föld meg a város*. Budapest, 1908.